

Притягнення співробітників УНКВС по Ворошиловградській області до кримінальної відповідальності за порушення «соціалістичної законності» під час «Великого терору»

Проведено комплексний аналіз механізму притягнення співробітників органів НКВС до відповідальності за порушення «соціалістичної законності» у період «Великого терору». На основі нових джерел досліджені дії партійно-радянського апарату, стратегії захисту обвинувачуваних співробітників державної безпеки, організація й методи слідства щодо співробітників НКВС.

Ключові слова: НКВС, органи державної безпеки, УНКВС, міжрайонні слідчі групи, судовий процес.

Запропоноване дослідження пов'язане з проблемою кадрової чистки¹ органів державної безпеки після припинення масових операцій «Великого терору». У сучасній історіографії у центрі уваги істориків опинилися наступні проблеми: причини кадрових чисток органів НКВС, реакція їх співробітників на припинення масових репресивних акцій та відновлення «соціалістичної законності», кадрові зміни в органах державної безпеки упродовж 1939–1941 рр.² Зокрема, окреме дослідження було

* Довбня Ольга Анатоліївна – кандидат історичних наук, докторант Інституту історії України НАН України.

¹ Кадрова чистка – звільнення з роботи, а іноді й засудження співробітників НКВС за порушення соціалістичної законності.

² Бажан О., Золотарьов В. Висуванець Миколи Єжова або Траєкторія злету та падіння капітана державної безпеки Олексія Долгушева // Краєзнавство. – 2013. – № 4. – С. 233–246; Золотарьов В. Керівний склад НКВС УРСР під час «великого терору» (1936–1938 рр.): соціально-статистичний аналіз // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2009. – № 2 (33). – С. 86–115; Його ж. Начальницький склад НКВС УСРР напередодні «єжовщини»: соціально-статистичний аналіз // Україна в добу «великого терору». 1936–1938. – К.: Либідь, 2009. – С. 60–83; Його ж. Олександр Успенський: особа, час, оточення. – Харків: Фоліо, 2014. – С. 158–205, 222–248; Подкур Р. Реакція співробітників органів державної безпеки УРСР на припинення «великого терору» (листопад 1938–1939 рр.) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2009. – № 2 (33). – С. 136–167; Філіпчук Н., Бантишев О. Велика чистка в НКВС, або

присвячене діяльності Г. І. Коркунова під час його перебування на відповідальних посадах в УНКВС по Київській області³.

У контексті кадрових чисток органів НКВС дослідники виділили наступні аспекти: ліквідація безпосередніх виконавців каральних акцій; усунення потенційних критиків у лавах органів НКВС; перекладання провини за порушення «соціалістичної законності» з партійних органів на органи державної безпеки; послаблення соціального невдоволення, викликаного масовими репресивними акціями та свавіллям співробітників НКВС. Також упродовж 1939–1941 рр. в органах держбезпеки відбулося оновлення особового складу підрозділів⁴. У першу чергу, в республіканському та територіальних апаратах НКВС УРСР були усунені креатури М. Єжова.

Щодо реакції співробітників органів держбезпеки на припинення «Великого терору» та відновлення «соціалістичної законності», то, за влучним висловом історика Р. Подкура, більшість з них спробувала «прослизнути між Сциллою та Харибдою», тобто, з одного боку, співробітники НКВС задля уникнення покарання засуджували порушення «соціалістичної законності», з іншого, вони не розуміли звинувачень на свою адресу, що висунули проти них керманічі держави, й були невпевнені у своїй подальшій долі⁵. Тому вищому і місцевому партійному керівництву чекісти намагалися донести тезу, що, як військовозобов'язані, сумлінно виконували накази, дотримуючись субординації.

правда із задзеркала // Голос України. – 2010. – 16 жовтня; Шевцова Н. Кадровые изменения в НКВД Крымской АССР в 1939–1940 гг. // Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1991 рр.): історія, структура, функції: Мат. круглого столу, 19 грудня 2013 р., м. Київ / Упоряд.: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – С. 197–204.

³ Бажан О., Золотарьов В. Луганський прокуратор (штрихи до біографії капітана державної безпеки НКВС Григорія Коркунова // Краєзнавство. – 2015. – № 3/4. – С. 257–267.

⁴ Див. праці: Золотарьов В. Керівний склад НКВС УРСР під час «великого терору»... – С. 111–115; Шевцова Н. Кадровые изменения в НКВД Крымской АССР в 1939–1940 гг. – С. 197–204.

⁵ Подкур Р. Реакція співробітників органів державної безпеки УРСР на припинення «великого терору»... – С. 149.

Іншим типом реакції стало невдоволення спробами партійних вождів перекласти провину за спрощене ведення слідства на органи держбезпеки. При цьому історики акцентували увагу, що співробітники НКВС ставали заручниками режиму⁶.

Виявлення й уведення до наукового обігу нових джерел із фондів Галузевого державного архіву Служби безпеки України дозволило комплексно дослідити механізм кадрових чисток чекістського середовища у період так званого «відновлення соціалістичної законності». Тому метою дослідження є комплексний аналіз механізму притягнення співробітників НКВС до відповідальності за порушення «соціалістичної законності» у період «Великого терору» на прикладі УНКВС по Ворошиловградській області.

Географічні рамки дослідження охоплюють територію Ворошиловградської (нині Луганської) області, що була утворена 3 червня 1938 р. шляхом відокремлення від Донецької області⁷.

Хронологічні рамки дослідження – період з 17 листопада 1938 р. по 17 серпня 1941 р. Перша дата пов'язана із появою постанови РНК СРСР та ЦК ВКП(б) «Про арешти, прокурорський нагляд і провадження слідства», що санкціонувала кадрову «чистку» НКВС СРСР. Вибір другої дати пояснюється закінченням судового процесу стосовно співробітників Управління НКВС по Ворошиловградській області.

Основу дослідження складають різні за змістом і характером архівні джерела, у тому числі й опубліковані. Автором використано матеріали трьох фондів Галузевого державного архіву Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України): ф. 5 (кримінальні справи на не реабілітованих осіб), ф. 8 (відділ кадрів та

⁶ Шевцова Н. Кадровые изменения в НКВД Крымской АССР в 1939–1940 гг. – С. 203–204.

⁷ До складу Ворошиловградської області увійшли 3 міста – Ворошиловград (Луганськ), який став обласним центром, Ворошиловськ (Алчевськ), Серго (Стаханов) та 28 районів. У жовтні 1938 р. статус міст отримали селища Сорокіно (Краснодон), Лисичанськ, Первомайськ, Сватове, Свердловськ. Переважну більшість населення новоутвореної області склали селяни. Так, на січень 1939 р. в області мешкало 1 млн. 837 тис. осіб, з яких 68,5 % становило сільське населення, а 34,2 % – міське.

управління кадрів КДБ УРСР), ф. 12 (особові справи колишніх співробітників органів державної безпеки).

Використані історичні джерела можна розподілити на п'ять груп. *До першої групи* віднесено документи ЦК ВКП(б) і КП(б)У та їх місцевих партійних комітетів, оскільки її лідери у досліджуваний період зосереджувала в своїх руках усю повноту влади. Ухвалені політбюро ЦК ВКП(б) рішення визначали основні принципи діяльності законодавчої, виконавчої та судової гілок влади. Так, при аналізі партійних зборів співробітників УНКВС по Ворошиловградській області у рамках дослідження з'ясувалися наступні питання:

- взаємодія органів державної безпеки, прокуратури й представників Компартії;
- реакція співробітників УНКВС УРСР по Ворошиловградській області на припинення терору та відновлення «соціалістичної законності».

До другої групи залучено законодавчі акти та рішення виконавчих органів влади, насамперед, це постанови РНК СРСР, ЦВК СРСР та Кримінальні кодекси РРФСР й УРСР, що стали правовою базою для реалізації державного терору.

Третю групу джерел становлять скарги засуджених осіб під час проведення масових каральних акцій. Цінність даної групи джерел полягає у виявленні методів провадження спрощеного слідства конкретними співробітниками УНКВС по Ворошиловградській області.

До четвертої групи входять документи організаційно-розпорядчого характеру, рапорти, протоколи, заяви, матеріали службового розслідування. Ця група джерел відображає механізм діяльності органів НКВС усіх рівнів у період відновлення так званої «соціалістичної законності».

У п'яту групу джерел об'єднано матеріали слідства та судових процесів над порушниками «соціалістичної законності». Під час опрацювання цієї групи джерел основна увага приділялася вивченню:

- мотивів притягнення до кримінальної відповідальності співробітників НКВС;
- методів проведення слідства та судових процесів;

- ролі судових органів у засудженні співробітників НКВС;
- виявленню різниці покарання співробітників НКВС, зокрема керівників і рядових чекістів;
- втручання у процес засудження та реабілітації центральних судових органів (Верховний Суд СРСР, Військова Колегія Верховного Суду СРСР), Генеральної Прокуратури СРСР і Головної військової прокуратури СРСР;
- важелів, що були задіяні задля проведення кадрових чисток.

У контексті аналізу поведінки притягнених до кримінальної відповідальності співробітників НКВС основна увага акцентувалася на наступних моментах:

- причини порушення «соціалістичної законності» під час «Великого терору»;
- стратегії захисту під час слідства та судового засідання.

Цінність даної групи джерел полягає у комплексному дослідженні матеріалів на порушників «соціалістичної законності» усіх рівнів – від начальника обласного управління НКВС до рядового співробітника.

Управління НКВС УРСР по Ворошиловградській області було сформовано 11 червня 1938 р. Керівний склад УНКВС:

- начальник:
 - а) до 25 червня 1938 р. посаду обіймав колишній начальник Макіївського міськвідділу УНКВС по Донецькій області старший лейтенант держбезпеки О. Д. Баличев;
 - б) з 25 червня 1938 р. до 8 січня 1939 р. виконував обов'язки колишній начальник 4-го відділу УНКВС по Київській області капітан держбезпеки Г. І. Коркунов⁸. Але наказ про призначення був оголошений по НКВС УРСР тільки 14 лип-

⁸ Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 роки / Авт.-упоряд. Ю. Шаповал та ін. – К.: Либідь, 2009. – С. 132. Г. І. Коркунов був призначений на посаду за рекомендацією наркома внутрішніх справ УРСР О. І. Успенського. Так, під час оперативної наради у Ворошиловграді Успенський заявив: «Я надіслав Вам своїх висуванців, яких особисто перевіряв, це люди надійні й з ними можна працювати». Окрім Коркунова, пролунали прізвища Соколова та Калганова. Див.: Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр.: У 2-х ч. / Упоряд. С. Кокін, М. Юнге. – К.: ВД «КМА», 2010. – Ч. II. – С. 374. Авторами дослідження «Україна в добу “Великого терору”: 1936–1938 роки» допущена помилка у даті зняття з посади Коркунова. Так,

ня 1938 р. – у день, коли нарком О. І. Успенський перебував у Сталіно⁹;

- заступник начальника: з 11 червня до 27 жовтня 1938 р. – капітан держбезпеки О. Д. Баличев;
- начальники 3-го (контррозвідального) відділу УДБ УНКВС:
 - а) з 4 червня до 31 жовтня 1938 р. тимчасово виконував обов'язки лейтенант держбезпеки В. В. Калганов;
 - б) з 15 жовтня 1938 р. – колишній начальник Рубежанського райвідділу УДБ УНКВС по Ворошиловградській області сержант держбезпеки В. А. Врублевський¹⁰;
- начальник 4-го (секретно-політичного) відділу УДБ УНКВС: з 11 червня 1938 р. до 20 квітня 1939 р. лейтенант держбезпеки М. Г. Соколов¹¹;
- начальник 6-го відділу УДБ УНКВС: з 15 жовтня 1938 р., відповідно до наказу НКВС УРСР за № 677, призначений колишній виконуючий обов'язки начальника відділку 3-го відділу УДБ УНКВС по Ворошиловградській області молодший лейтенант держбезпеки К. І. Бельський;
- начальник 1-го спецвідділу УНКВС: з 15 жовтня 1938 р., відповідно до наказу НКВС УРСР за № 677, виконуючим обов'язки призначений колишній інспектор 8-го (обліково-статистичного) відділу УДБ УНКВС по Ворошиловградській області В. П. Попов;
- начальник 2-го спецвідділу УНКВС: з 15 жовтня 1938 р., відповідно до наказу НКВС УРСР за № 677, виконуючим обов'язки призначений колишній оперуповноважений Боково-Антра-

згідно з рішенням політбюро ЦК КП(б)У від 8 січня 1939 р., Г. Коркунов був звільнений з посади й на його місце призначений Михайло Іванович Череватенко. Див.: Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 16, спр. 32, арк. 3. Але у біографічних даних на Г. Коркунова у книзі М. Петрова та К. Скоркіна фігурує дата 14 січня 1939 р. – дата наказу № 98 НКВС СРСР по особовому складу про звільнення Г. Коркунова із посади начальника УНКВС по Ворошиловградській області. Див.: *Петров Н.В., Скоркин К.В.* Кто руководил НКВД. 1934–1941. Справочник. – М.: Звенья, 1999. – С. 244.

⁹ *Бажан О., Золотарьов В.* Луганський прокуратор... – С. 261.

¹⁰ Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 роки. – С. 132.

¹¹ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67462, арк. 2.

цитівського райвідділу УДБ УНКВС по Ворошиловградській області сержант держбезпеки В. С. Бредіхін¹².

Новоутворене УНКВС на чолі з Григорієм Івановичем Коркуновим розгорнуло активну боротьбу із «ворогами народу». Її методи описав у доповідній записці «Про проведення масової операції» від 14 січня 1939 р. заступнику наркома внутрішніх справ УРСР М. Д. Горлинському заступник начальника 3-го відділу УДБ УНКВС по Ворошиловградській області М. Г. Гнутов¹³. Так, для кожного району і навіть шахти, без урахування оперативних обліків та засміченості «ворожими елементами», були встановлені так звані «ліміти», що, у свою чергу, призвело до необґрунтованих арештів.

Для прискорення виконання «лімітів» Коркунов особисто їздив по місцях дислокації міжрайонних слідчих груп і районних апаратів НКВС. Наприклад, у Ворошиловському районі, продивляючись обліки, наклав резолюцію про негайні арешти, спираючись лише на соціальний стан фігурантів. Для оформлення документації були мобілізовані співробітники міліції.

Одним із документів, що був підставою для арешту і спрощеного слідства, була довідка сільради або свідчення, що особа за своїм соціальним походженням є куркулем або сином куркуля, яка погано працює або веде антирадянські розмови. Слід також додати, що Коркунов зобов'язав райони подавати по 30–40 і більше довідок на арешти, а тих, хто не виконував вимогу, карали. Наприклад, був знятий з посади та заарештований начальник Краснодонського райвідділу Ф. О. Космін. Поспіх в оформленні документації призвів до фальсифікації слідчих справ, особливо серед співробітників міліції Сергівського, Кагановицького та Ворошиловського районів. Також від міжрайонних слідчих груп вимагали вибивати із заарештованих не менше 3–4 зізнань щодня¹⁴.

¹² Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 рр. – С. 132–133.

¹³ Див.: Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. – Ч. II. – С. 374–375.

¹⁴ Під час «Великого терору» були організовані наступні міжрайонні слідчі групи: Сергівська, Старобільська, Краснолуцька, Краснодонська, Ворошиловградська. Див.: Рапорт заступника начальника 3-го відділу УДБ УНКВС

Таким чином, Коркунов брав безпосередню участь в оперативно-слідчій роботі, недоліки якої, як зазначав у рапорті начальник 3-го відділу УДБ УНКВС по Ворошиловградській області Гнутов, покривала обласна «трійка». Остання функціонувала з 9 до 27 вересня 1938 р. та провела десять засідань, на яких засудили до розстрілу із конфіскацією майна 1226 осіб¹⁵.

Очільником «трійки» 9 та 10 вересня був начальник УНКВС по Сталінській області П. В. Чистов¹⁶, а з 13 вересня її роботу очолив Г. І. Коркунов. Усі протоколи «трійки» підписані також секретарем Ворошиловградського обкому КП(б)У П. М. Любавінім¹⁷, прокурором області П. Ф. Нощенком та секретарем «трійки» В. П. Поповим¹⁸. За час головування Коркунова «трійкою» було засуджено до розстрілу з конфіскацією майна 845 осіб¹⁹.

по Ворошиловградській області Гнутова заступникові наркома внутрішніх справ УРСР Горлинському про проведення масової операції від 14 січня 1939 р. // Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. – Ч. II. – С. 375.

¹⁵ *Никольский В.Н.* «Кулацкая операция» НКВД 1937–1938 гг. в украинском Донбассе и ее статистическая обработка // Сталинизм в советской провинции: 1937–1938 гг. Массовая операция на основе приказа № 00447 / Сост. М. Юнге, Б. Бонвеч, Р. Биннер. – М.: РОССПЭН; Герм. истор. ин-т в Москве, 2009. – С. 806.

¹⁶ Слід зазначити, що навіть прокурор Ворошиловградської області П. Ф. Нощенко не міг пояснити, чому начальник УНКВС по Донецькій області Чистов деякий час залишався головою «трійки» по Ворошиловградській області. Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67462, арк. 60.

¹⁷ Петро Митрофанович Любавін обіймав посаду першого секретаря Ворошиловградського обкому КП(б)У з 7 червня до 12 листопада 1938 р., з 12 листопада 1938 р. до 4 серпня 1941 р. перебував на посаді першого секретаря Сталінського обкому КП(б)У. Першим секретарем Ворошиловградського обкому КП(б)У став Михайло Єгорович Квасов (13 листопада 1938 р. – 21 грудня 1940 р.).

¹⁸ *Никольский В.Н.* «Кулацкая операция» НКВД 1937–1938 гг. в украинском Донбассе и ее статистическая обработка. – С. 789.

¹⁹ Там само. – С. 806. При цьому Коркунов на відкритих загальних зборах парторганізації УНКВС по Ворошиловградській області від 17 січня 1939 р. заявив про 321 заарештовану особу. Підраховано за: Копія протоколу за № 1 відкритих загальних зборів парторганізації УНКВС по Ворошиловградській області від 17 січня 1939 р. Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67462, арк. 10.

Але постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про арешти, прокурорський нагляд і провадження слідства» від 17 листопада 1938 р. і наказом НКВС СРСР № 00762 від 26 листопада 1938 р. було скасовано низку оперативних наказів щодо проведення масових репресивних акцій та встановлено порядок передачі завершених слідчих справ для судового розгляду²⁰.

Згідно з постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р., органам НКВС і прокуратурі заборонялося проведення будь-яких масових операцій, пов'язаних з арештами й виселенням, поновлювалася дія ст. 127 Конституції СРСР, за якою арешт відбувався за постановою суду або за санкцією прокурора, ліквідовувалися позасудові «трійки». Органи держбезпеки та прокуратура повинні були дотримуватися вимог Кримінально-процесуального кодексу. Кандидатури на посади прокурорів затверджувалися в ЦК ВКП(б) за поданням обкомів, крайкомів, ЦК національних компартій й прокурора СРСР, до слідчих частин НКВС спрямовував найбільш кваліфікованих, перевірених членів партії. При цьому усі кандидатури на посаду слідчих у центральному та територіальних апаратах держбезпеки затверджувалися наказом наркома внутрішніх справ СРСР. У свою чергу, наказ НКВС СРСР № 00762 від 26 листопада 1938 р. регламентував процедуру спрямування завершених слідчих справ до суду.

Відновлення «соціалістичної законності» супроводжувалося переглядом справ заарештованих, але не засуджених осіб поза судовими або судовими органами, а також перевіркою діяльності співробітників НКВС.

Для опрацювання механізму виконання постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про арешти, прокурорський нагляд і провадження слідства» від 17 листопада 1938 р. і відповідних наказів НКВС СРСР нарком внутрішніх справ СРСР Л. П. Берія запропонував наркомам союзних й автономних республік, начальникам територіальних апаратів УНКВС провести оперативні наради.

Перша нарада оперативного складу УНКВС по Ворошиловградській області відбулася 23 листопада 1938 р. На жаль, оз-

²⁰ Див: Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. – Ч. II. – С. 342–344, 349–354.

найомитися з протоколом немає можливості²¹, тому основним джерелом є лист начальника УНКВС Г. І. Коркунова секретарю ЦК КП(б)У М. С. Хрущову від 19 січня 1939 р., в якому він стверджує, що на нараді активно лунала самокритика²².

Наступна нарада працівників УДБ УНКВС по Ворошиловградській області відбулася 6 січня 1939 р.²³ Обговорювалося лише одне питання – практична побудова роботи УДБ у відповідності з рішенням ЦК ВКП(б) і РНК СРСР. На нараді були присутні: перший секретар Ворошиловградського обкому КП(б)У М. Є. Квасов, обласний прокурор П. Ф. Нощенко й заступник обласного прокурора Берегулько. Нараду відкрив Коркунов, який закликав присутніх «шляхом критики та самокритики» викрити усі недоліки. Першим виступив начальник Старобільського райвідділу Старков, який, зокрема, указав на утримання у в'язниці 14 заарештованих без порушених стосовно них справ, погану організацію роботи із агентурою, відсутність практичної допомоги обласного управління²⁴. Начальник Ворошиловського міськвідділу І. І. Зачепа також акцентував увагу на поганій організації роботи з агентурою й зізнався у побитті заарештованих, при цьому перекинувши відповідальність на колишнього заступника наркома внутрішніх справ СРСР Л. М. Бельського, який «приїздив і давав установки»²⁵.

Начальник Серговського міськвідділу П. М. Баранов, окрім недоліків в агентурній роботі, згадав про випадки підробки протоколів. Серед причин він назвав брак кадрів (апарат не був укомплектований на 50%) й мляву роботу прокуратури. В якості доказу навів той факт, що у прокуратурі одна зі справ

²¹ У справі Г. Коркунова, що знаходиться у фонді за № 5 ГДА СБ України, протокол наради відсутній, а м. Луганськ, де знаходиться Державний архів Луганської області, тимчасово окуповане РФ.

²² Див. ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67462, арк. 127–126.

²³ На нараді були присутні 96 осіб, з яких 56 осіб – працівники обласного апарату, 40 осіб – периферії.

²⁴ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67462, арк. 34.

²⁵ Серед тих, хто бив заарештованих, також назвав Гнутова, Колісниченка й Купріянова. Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67462, арк. 42.

перебуває понад три тижні замість того, щоб її відправили до суду й провели показовий процес²⁶.

Нарада відбувалася мляво, співдоповідачі фактично повторювали вищевикладене, тому в роботу втрутився секретар партійного комітету УНКВС – начальник 4-го відділення 3-го відділу І. С. Гудков. Зокрема, він акцентував увагу присутніх на відсутності критики й самокритики у доповідях, зауваживши, що останні мають характер оперативного звіту, а необхідно викривати недоліки оперативно-слідчої роботи. Гудков вимагав визнання, що в оперативно-слідчій роботі є дві крайнощі: фальсифікація справ й розгубленість. При цьому, другу крайність пояснив хибною поведінкою заступника обласного прокурора Берегулька, який у розмовах із заарештованими цікавився поведінкою слідчих, а також поганою допомогою з боку міськпарткому²⁷.

Після втручання Гудкова до викриття недоліків в оперативно-слідчій роботі долучилися начальник відділення 9-го відділу УДБ УНКВС П. Г. Кітченко й начальник відділення 4-го відділу УДБ УНКВС М. О. Пекарев. Кітченко зазначив, що саме постановва РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про арешти, прокурорський нагляд і провадження слідства» від 17 листопада 1938 р. покладає край усім неподобствам, але звернув увагу присутніх, що викривлення в оперативно-слідчій роботі беруть свій початок «згори». Зокрема, в м. Сталіно приїздив заступник наркома внутрішніх справ СРСР Л. М. Бельський і «давав явно шкідницькі настанови й вимагав бити заарештованих»²⁸. Пекарев, у свою чергу, згадав, що деякі довідки склалися механічно, від слідчих вимагали добиватися зізнань шляхом «майже вбивства» заарештованих, тому й сам застосовував «фізичні дії». Але при цьому на репліку 1-го секретаря Ворошиловградського обкому КП(б)У Квасова про помилки в роботі відповів:

«У справах помилок у мене немає, і справи, які у мене – це заарештовані вороги»²⁹.

²⁶ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67462, арк. 45.

²⁷ Там само, арк. 51.

²⁸ Там само, арк. 54.

²⁹ Там само, арк. 56.

Начальник Краснодонського райвідділу Колобов викривлення у оперативно-слідчій роботі пов'язав з поганим керівництвом з боку УНКВС. Начальник відділення 9-го відділу УДБ УНКВС Афанасьєв покаявся у тому, що припустився недбалості у слідчій справі Комашка³⁰, а також виступив із критикою на адресу начальника Старобільського райвідділу Старкова, який не надав йому можливості ознайомитися з обліками агентури та архівами³¹.

До обговорення перебудови оперативно-слідчої роботи долучився обласний прокурор Петро Хомич Нощенко. Він зазначив, що співробітники УНКВС продовжили працювати «по-старому», їх доповіді мали абстрагований характер. Нощенко вимагав розуміння, що фальсифікація слідства є злочином, за який треба судити, відзначивши при цьому, що позитивним у перебудові роботи УНКВС є організація Коркуновим бюро скарг³². На ці закиди відреагував начальник 4-го відділу УДБ УНКВС Соколов, зазначивши, що окремі працівники бояться самостійно вирішувати питання, тому звертаються з усілякими дрібницями, а деякі труднощі у слідчій роботі пов'язані з прокуратурою³³. У свою чергу, начальник 1-го відділення 3-го відділу УДБ УНКВС Суд в усіх викривленнях в оперативно-слідчій роботі звинуватив «ворога народу» Успенського, який «давав настанови антирадянського характеру»³⁴.

Отже, співробітники УНКВС у виступах покладали відповідальність за «викривлення» на керівництво НКВС СРСР й УРСР як викритих «ворогів народу». Натомість, критика на адресу начальника УНКВС Коркунова майже не лунала, єдиним звинуваченням була слабка допомога обласного управління районним апаратам. При цьому лунала критика на адресу прокуратури та міського комітету КП(б)У. Першу звинувачували у тому,

³⁰ Див: Реабілітовані історією. Луганська область. – Луганськ, 2005. – Т. 2. – С. 297.

³¹ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67462, арк. 56–58.

³² Там само, арк. 58–60.

³³ Там само, арк. 61.

³⁴ Там само, арк. 62.

що не перевіряє справи в процесі слідства, мляво працює, заграє із заарештованими, а міськком КП(б)У – у відсутності належної уваги до партійної організації співробітників УНКВС.

Відсутність у доповідях і виступах самокритики й критики викликала негативну реакцію Квасова. Він заявив:

«[...] я не чую [...] критики на адресу керівництва, чому не вистачає сміливості прямо сказати про недоліки. З цим також треба боротися і викоренити таку практику. [...] Нічого в роботі УНКВС не змінилося, висновки присутніми ніякі не зроблені, необхідно відмовитися від старих методів роботи, але пам'ятати про них, щоб виправити, [...] практику побиття заарештованих необхідно викоренити, шляхом критики та самокритики боротися та не допускати викривлень у роботі»³⁵.

Суб'єктивною причиною втручання Квасова у роботу УНКВС було бажання поквитатися з Коркуновим. За словами Коркунова, конфлікт між ними розпочався ще у липні 1938 р. Причиною стали компрометуючі матеріали на Квасова щодо його роботи на посаді начальника політвідділу Лозо-Олександрівського району Старобільської округи під час виборів до Верховної Ради УРСР³⁶. У подальшому загострення стосунків між Квасовим і Коркуновим навіть призвело до того, що працівники обкому КП(б)У три дні приховували від Коркунова телеграму Й. В. Сталіна від 10 січня 1939 р., в якій роз'яснювалося, що ЦК ВКП(б) у 1937 р. дозволив у виняткових випадках застосування «фізичної дії»³⁷.

Не знайшовши підтримки у прокуратурі, Квасов 7 січня 1939 р. викликав до себе начальника 1-го відділення 3-го відділу УДБ УНКВС сержанта держбезпеки Юхима Матвійовича Суда, який і став основним обвинувачем Коркунова на партійних зборах працівників УНКВС по Ворошиловградській області³⁸.

На наступних відкритих загальних зборах парторганізації УНКВС по Ворошиловградській області, згідно протоколу від

³⁵ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67462, арк. 65–66.

³⁶ Там само, арк. 121–122.

³⁷ Там само, арк. 123.

³⁸ Там само.

17 січня 1939 р., брали участь 79 осіб, з них 65 осіб – члени ВКП(б), 14 осіб – кандидати у члени ВКП(б). Пропонувалося обговорити два питання: прийом у члени та кандидати у члени партії й затвердження рішень партійного комітету. Однак, за пропозицією Ю. Суда, до порядку денного внесли ще одне: «Про ставлеників ворога народу Успенського»³⁹. При цьому третє питання було розглянуто на закритій частині партійних зборів, де основним доповідачем і став Ю. Суд.

Він заявив, що із початку організації УНКВС по Ворошиловградській області приглядався до діяльності Коркунова й дійшов висновку:

«Коркунов є недбалим як людина і комуніст. Успенський викритий як ворог народу, а Коркунов – його ставленик. 6 січня ц[ього] р[оку] Коркунову необхідно було у порядку самокритики викрити усі недоліки в агентурно-слідчій роботі з його ж вини, він цього не зробив. Він, навпаки, удав, що він молодий начальник, що був залишений Успенським напризволяще, а насправді він мав з ним зв'язок не тільки телефоном, але й нерідко за його викликом їздив до Києва»⁴⁰.

Далі Суд відзначив, що у зв'язку з обмеженням регламенту не зміг 6 січня викрити недоліки в оперативно-слідчій роботі, тому тільки зараз може висунути обвинувачення на адресу Коркунова:

«В оперативно-слідчій роботі була штурмівщина, наскоки на райони, масові необґрунтовані арешти, Коркунов давав завдання кожному слідчому закінчити по 7 справ щодня. Були настанови Успенського заарештувати 1000 осіб, і ми це робили. Ми виконували ліміти. За вказівками Коркунова ми заарештовували [людей] паками без усіляких підстав. Знайдемо у багатьох районах пусті теки із санкцією Коркунова “заарештувати й розкрутити”, яких потім звільняли. Що собою уявляє Коркунов як комуніст – затискав критику, не давав можливості викривати недоліки й розгорнути партійно-масову роботу, давав шкідницькі настанови з агентурної роботи, настанови завербовувати по 20 осіб з розрахунком, якщо залишиться один гарний агент, то добре»⁴¹.

³⁹ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67462, арк. 1.

⁴⁰ Там само, арк. 4.

⁴¹ Там само, арк. 5.

Згадав Ю. Суд й про те, що Коркунов залучив на документування співробітників міліції, яких згодом заарештували й звинуватили у викривленні слідства, при цьому відзначивши, що заарештували правильно⁴². Не оминув й «шкідницьку роботу» з кадрами:

«У Ровеньки був призначений Іванов, але поки він їхав, йому надіслали телеграму про те, що він повинен повернутися, і він отримує нове призначення»⁴³.

Гучною заявою на адресу Коркунова та його ставлеників стало звинувачення в арештах 50 осіб із числа старих більшовиків і вбивстві під час допитів арештованих Максименка й Епштейна⁴⁴. Цікавим видається той факт, що, Ю. Суд не сумнівався, що Максименко – ворог, провокатор, але акцентував увагу:

«[...] наше завдання викрити ворогів, але ніхто не давав права під час слідства вбивати людей»⁴⁵.

Наприкінці виступу Ю. Суд не тільки виказав сумніви щодо соціального походження Коркунова, а й звинуватив його у втручанні в роботу партійної організації⁴⁶, в оточенні себе підлабузниками (серед них – Воскобойніков⁴⁷, Соколов, Гетьман, Брук, Черноусов), незаконній витраті на власні забаганки до 30 тис. руб. державних коштів⁴⁸. Усе вищевикладене, на думку Ю. Суда, ставило під сумнів подальше перебування Коркунова у партійних лавах. Слід зазначити, що партійні збори відбувалися за відсут-

⁴² ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67462, арк. 5.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Разом з Коркуновим участь у вбивстві Максименка, за словами Ю. Суда, брали Соколов і Воскобойніков, а провину за вбивство Епштейна поклав на Удовенка. Див.: Там само, арк. 7.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Йдеться про те, що всупереч рішенню ЦК ВКП(б), Коркунов скликав партійний комітет разом з активом й відмінив рішення зборів. Виступаючи на зборах 6 січня 1939 р., не був самокритичним, не давав можливості виступати іншим, чинив тиск на секретаря парторганізації працівників УНКВС Гудкова. Див.: Там само, арк. 8.

⁴⁷ Зокрема, Воскобойніков склав довідку «Про характерні реагування співробітників». Див.: Там само, арк. 8.

⁴⁸ Там само.

ності останнього, який знаходився на виїзді у районі⁴⁹. Втім, звинувачення були настільки гучними, що було ухвалене рішення про запрошення 1-го секретаря обкому КП(б)У М. Квасова та виклик Г. Коркунова. Замість Квасова на засіданні були присутні секретарі міськкому Тульнов й Костенко⁵⁰, а Коркунов виступив із заявою, що бажає дати пояснення й виступ Суда вважає тенденційним і непартійним.

Коркунов заперечив зв'язок із Успенським:

«Ставленником Успенського не був. Я був призначений наркомом внутрішніх справ СРСР Єжовим. Я зі всією партійною рішучістю відкидаю звинувачення про мої зв'язки з Успенським. Успенського не знав до приїзду в Київ»⁵¹.

При цьому зазначив, що ставлення до управління і до нього особисто з боку Успенського було хамським. Він хотів доповісти про це неподобство Єжову, але не вистачило хоробрості, тому зайвий раз не звертався до Успенського. Всі настанови з наркомату отримував через начальника УНКВС по Сталінській області П. В. Чистова, а до Києва їздив тільки за викликом⁵².

Також Коркунов визнав практику «штурмівщини» як ворожий метод оперативно-слідчої роботи, який застосовував відповідно до настанов «згори» і підтвердив виправлення цієї помилки. Зокрема, у Старобільську було переглянуто 250 справ, отриманих з м. Сталіно, ухвалено рішення про звільнення заарештованих, тому що «вороги посадили 250 калік, без очей, ніг і т. п.»⁵³. Далі він зазначив, що після утворення УНКВС по

⁴⁹ Коркунов 8 січня 1939 р. був звільнений з посади начальника УНКВС по Ворошиловградській області й направлений у розпорядження НКВС СРСР, але повинен був передати усі справи новопризначеному наступнику. Саме тому він їздив по районах із ревізією.

⁵⁰ Квасова тричі запрошували на засідання, але той категорично відмовився й заявив, що його присутність є необов'язковою й дав настанови через секретаря міськкому КП(б)У припинити засідання. Але було ухвалене рішення продовжити засідання («за» – 56 осіб, проти – 6 осіб, при цьому не зрозуміло, чому замість раніше присутніх 79 осіб на закритій частині залишилися 62 особи). Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67462, арк. 97.

⁵¹ Там само, арк. 9.

⁵² Там само, арк. 12–13.

⁵³ Там само, арк. 9.

Ворошиловградській області перебудував усю роботу, зокрема, переглянув облікові картки, ліквідував списки та запровадив прокурорську санкцію, без обґрунтування причин нікого не заарештовував, якщо й вимагав виконувати «ліміти», то тільки за наказом «згори», тому що зобов'язали звітувати за кожну п'ятиденку⁵⁴. При цьому визнав, що інколи був метушливим і невитриманим, пояснивши таку поведінку завантаженістю й браком досвіду⁵⁵.

Разом з тим, він вважав правильним звільнення 8 начальників райвідділів, оскільки вони не відповідали займаним посадам⁵⁶. Були також відкинута усі закиди щодо втручання в роботу парторганізації. Коркунов визнав тільки, що доручав Соколову вносити корективи в протоколи, що стосувалися агентурної роботи й відправлялися для ознайомлення заступникові наркома внутрішніх справ УРСР А. З Кобулову⁵⁷. Він зазначив, що особисто перевіряв довідки на арешти членів партії і спростував заяви про арешти 50 старих більшовиків:

«Є у нас заарештовані колишні старі більшовики, їх можна перелічити по пальцях, 3 або 4 особи, один член партії з 1904 р., а з 1908 р. – провокатор царської охоранки, другий, Богданов, член партії з 1910 р., кадровий троцькіст»⁵⁸.

Коркунов заперечив жахливі звинувачення про участь у вбивстві під час слідчих дій:

«Максименка не допитував, його допитували спочатку в 3-му відділі, а потім Київська бригада. Останні допитували жахливо, але я, як начальник управління, знаходився осторонь. Заяви Суда, що Максименка вбили під час слідства – брехня. [...] Щодо Епштейна, то звертаюсь із проханням перевірити»⁵⁹.

⁵⁴ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67462, арк. 9–10.

⁵⁵ Зокрема, у листі до Хрущова Коркунов зазначав, що через місяць після організації області залишився без помічника, начальника 3-го й 8-го відділів, заступника та 25 співробітників апарату УНКВС. Див.: Там само, арк. 10, 126.

⁵⁶ Там само, арк. 12

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Там само, арк. 11.

⁵⁹ Там само.

При цьому застосування під час слідчих дій фізичного впливу до заарештованих визнав, але, за його словами,

«[...] били з партійним сумлінням, тому що це були вороги народу»⁶⁰.

Звинувачення про розтрату державних коштів також відкинув, зазначивши, що гроші витрачав за необхідності:

«Більше, ніж потребує мій шлунок, не брав. Звертаюсь із проханям перевірити»⁶¹.

Наприкінці заяви Коркунов розповів про соціальне походження:

«Народився в 1904 р., господарство батька до революції і після революції середняцьке. Родина складалася з 13 осіб. Старший брат, комуніст, розстріляний білими. Батько та другий брат переховувалися, були заарештовані білими. Згодом батька відпустили, брата мобілізували білі й відправили на фронт. Через деякий час брат повернувся. У 1919 р. я проживав у селі із родиною. У 1920 р. навчався, а в 1921 р. навчання залишив і пішов працювати у Свердловську політпросвіту, потім за наймом. В 1923 р. вступив до Свердловського інституту, провчившись 2 роки, захворів, більше не навчався. У 1927 р. пішов служити в армію, був прийнятий у партію, з армії пішов працювати у ДПУ. Третій брат був кандидатом у члени ВКП(б), працював головою сільради, але за якусь провину був знятий з посади. Приїхав до мене у Житомир, за місцем моєї служби, але не був знятий з партійного обліку, тому направив його до секретаря КРК і начальника райвідділу НКВС. Але, як потім мені стало відомо, він не поїхав, через рік я дізнався, що він був заарештований та засуджений на 3 роки. Згодом його звільнили достроково»⁶².

Після того, як заслухали заяву Коркунова, було ухвалено рішення завершити засідання. У зв'язку з тим, що Ю. Суд вису-

⁶⁰ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67462, арк. 11. Цікавим видається той факт, що заступник начальника 3-го відділу УДБ УНКВС по Ворошиловградській області Гнутов замість того, щоб на партійних зборах виступити зі звинуваченнями на адресу Коркунова, відправив 14 січня 1939 р. рапорт заступнику наркома внутрішніх справ УРСР Горлинському. Він перерахував частину фактів, наведених Судом, але не згадав про вбитого Максименка, в чому їхній відділ звинуватив Коркунов. Див.: Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. – Ч. II. – С. 374–375.

⁶¹ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67462, арк. 13.

⁶² Там само.

нув звинувачення не лише кримінального, а й політичного характеру, ухвалили рішення викласти їх письмово. Присутнім нагадали, якщо хтось має також факти злочинних дій Коркунова, то необхідно надати їх обкому або міськкому КП(б)У письмово. Такі факти надав начальник адміністративно-господарчого відділу (далі – АГВ) Я. І. Нерозін. Зокрема, він написав у заяві секретарю обкому КП(б)У М. Є. Квасову про нецільове використання Коркуновим 28 460 крб. 06 коп. й про вбивство заарештованого Максименка, зазначивши, що останнє не тільки відомо Коркунову, але його можуть підтвердити співробітники Патратьєв, Беркович, Ступницький⁶³.

Заяви щодо злочинних дій Коркунова були розглянуті 19 січня 1939 р. на закритій частині засідання бюро Ворошиловградського обкому КП(б)У. Відповідно до протоколу за № 54, на засіданні були ухвалені наступні рішення: спрямувати усі матеріали на членів партії Коркунова й Суда до ЦК КП(б)У та НКВС УРСР; просити терміново розглянути матеріали, після чого вирішити питання на бюро обкому⁶⁴.

Про рішення бюро обкому можна дізнатися з протоколу за № 2 загальних зборів парторганізації УНКВС по Ворошиловградській області від 8 лютого 1939 р. Так, перший секретар Ворошиловградського обкому КП(б)У М. Є. Квасов довів до відома присутніх:

«[...] Факти, на які вказував Суд, обвинувачуючи Коркунова й інших членів партії, не підтвердилися. Комісією обкому встановлено, що Коркунов безконтрольно використав кошти з особливого фонду й допустив окремі помилки в оперативно-слідчій роботі. Заява Нерозіна є тенденційною, тому що Нерозін сам несе відповідальність за ці кошти, знав про неподобство й не вжив заходів»⁶⁵.

⁶³ Підраховано за: Заява члена КП(б)У парторганізації НКВС Нерозіна про злочинну кримінальну діяльність члена партії Коркунова. Нерозін у заяві вказав, що відповідний рапорт відправив Кобулову. Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67462, арк. 94.

⁶⁴ Там само, арк. 93.

⁶⁵ На загальних зборах парторганізації були присутні 103 особи, з них: 75 членів ВКП(б), 28 кандидатів у члени ВКП(б). Див.: Там само, арк. 14.

Тому бюро обкому ухвалило:

«Члена КП(б)У Суда виключити з партії, Коркунову оголосити догану, Нерозіну – догану й запропонувати Череватенку (ново-призначений начальник УНКВС) з посади начальника АГВ звільнити»⁶⁶.

У дебатах брали участь Нерозін, Патратьєв, Коркунов, Захаров, Афанасьєв, Писаренко, Сєдих, Суд, Черноусов, Шершер, Носовський, Куниця, Толмачов, Воронов, Коробчанський, Локотков, Гетьман, Федорчук, Вінніков, Геллер, Удовенко, Кітченко, Соколов.

Нерозін, захищаючи себе, наполягав на тому, що Коркунов не за призначенням витратив кошти, тероризував підлеглих, зокрема, майже довів його до самогубства⁶⁷. На захист Нерозіна виступив Патратьєв:

«[...] т. Нерозін своєчасно заявив про розтрату, комісія Обкому підійшла до розгляду питання неправильно. Там, де утискають критику й самокритику, там не буде роботи, [...] ми помилилися, що не вигнали тоді з партійного комітету Хорошилова й Соколова. Коркунов є великим бюрократом, 11 разів ремонтував кабінет. [...] Як це можна закріпити 5 машин? Моя пропозиція – членів парткомітету Хорошилова й Соколова з П[артійного] К[омітету] вивести й оголосити догану»⁶⁸.

Коркунов, навпаки, стверджував, що довів ревизору, що кошти витратив за призначенням⁶⁹. Захаров заявив, що треба перебудувати усю роботу, а Сєдих не підтримав постанову бюро обкому⁷⁰.

Ю. Суд виступив на свій захист, аргументуючи тим, що не був запрошений на обком, а також заявив про тиск з боку Коркунова й прояви антисемітизму⁷¹. У свою чергу, Афанасьєв розповів про хамську поведінку Коркунова, Шершер, Носовський та Куниця – про «нечуле, варварське ставлення до підлеглих із

⁶⁶ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67462, арк. 14.

⁶⁷ Там само, арк. 15.

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Там само.

⁷⁰ Там само, арк. 17.

⁷¹ Там само, арк. 17–19.

боку керівництва», Геллер підтримав Суда, заявивши про утиски з боку Соколова, Хорошилова, Коркунова; Вінников – про гноблення з боку Коркунова⁷².

Чорноусов виступив на свій захист, заявивши що робив Суду зауваження, тому той і вважає його ставлеником Коркунова⁷³. Воронов, навпаки, підтримав заяву Суда й негативно відгукнувся про роботу Гетьмана й Воскобойнікова, обізвавши останнього «марафетником»⁷⁴.

Локотков, Гетьман, Писаренко, Толмачов, Коробчанський підтримали постанову бюро обкому, а Соколов заявив, що у Суда старі рахунки із Воскобойніковим⁷⁵. Федорчук, Кітченко й Удовенко у виступах підтримали постанову бюро обкому, звинувативши Суда у наклепах, при цьому визнавши, що «партійна робота є занедбаною»⁷⁶.

Наприкінці засідання виступив 1-й секретар обкому КП(б)У М. Є. Квасов:

«Нашим завданням було викрити недоліки, виправити й почати працювати краще. Провели два відкритих засідання, але так, як говорили зараз про недоліки, не говорили. Суд заявив про те, що він виклав зараз, я запропонував написати, але Суд навмисно не написав⁷⁷ і вніс дезорганізацію своїми наклепницькими заявами. Даних, що Коркунов є ставлеником ворога народу Успенського, немає. У Коркунова помилок багато, за це він поніс відповідне покарання. Заява Суда зроблена навмисно з метою внести дезорганізацію в роботу. Парторганізацію оздоровимо, колектив буде працювати як треба. Тим неподобствам, що чи-

⁷² ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67462, арк. 16, 19, 21.

⁷³ Там само, арк. 20.

⁷⁴ Там само, арк. 22. Начальник 3-го спецвідділу УНКВС по Ворошиловградській області сержант держбезпеки Іван Тихонович Воронов свої звинувачення на адресу Коркунова та його прибічників також виклав у рапорті. Див.: Там само, спр. 38810, т. 6., арк. 92.

⁷⁵ Там само, спр. 67462, арк. 21, 23–26.

⁷⁶ Там само, арк. 27–28, 29–30.

⁷⁷ Незрозумілим залишається вчинок Суда, який не захотів письмово надати обкомові КП(б)У докази провини Коркунова, у цей же час надіславши відповідний рапорт заступнику наркома НКВС УРСР М. Д. Горлинському. Див.: Там само, спр. 38810, т. 6, арк. 89–93.

нилися, покладемо край, залишимо в апараті НКВС тих, хто відповідає завданням, віддано й чесно працює»⁷⁸.

У результаті було ухвалене наступне:

«Схвалити рішення обкому КП(б)У про виключення Суда з членів партії як наклепника, накласти партійні стягнення на Коркунова та Нерозіна – оголосити догану першому за відсутність контролю за використанням грошей з особливого фонду, другому – за відсутність контролю й незастосування заходів щодо своєчасного викриття неподобств із використанням коштів. Переобрати партійний комітет, який не забезпечив відповідну настанову партійно-масової й виховної роботи»⁷⁹.

Таким чином, період після завершення масових операцій характеризується приборканням карального завзяття працівників НКВС і міліції, перебудовою оперативно-слідчої роботи відповідно до постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про арешти, прокурорський нагляд і провадження слідства» від 17 листопада 1938 р. та відновленням норм «соціалістичної законності». Порівняльний аналіз стенограми наради оперативного складу і протоколів загальних зборів парторганізації УНКВС по Ворошиловградській області надав змогу виявити наступну тенденцію: спочатку критика на адресу керівництва й самокритика мала загальний характер, але згодом процес обговорення недоліків в оперативно-слідчої роботи став динамічнішим, а тон – гострішим, лунали закиди на адресу прокуратури й місцевого комітету партії.

Критика, що лунала на нарадах оперативного складу і загальних зборах парторганізації УНКВС на адресу керівників, підтримувалася партійним керівництвом та відіграла провідну роль на початковому етапі відновлення «соціалістичної законності». На другому етапі до справи долучилася прокуратура, матеріали перевірки якої стали підставою арештів і засуджень, перш за все, керівних співробітників УНКВС.

Подальша доля колишнього начальника УНКВС по Ворошиловградській області Григорія Івановича Коркунова була виз-

⁷⁸ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67462, арк. 31.

⁷⁹ Там само, арк. 32.

начена у Москві. Він був відкликаний у розпорядження НКВС СРСР, а 5 червня 1939 р. заарештований за «членство у змовницькій організації О. І. Успенського»⁸⁰. На жаль, ознайомитися з організацією й методами слідства немає можливості, оскільки кримінальна справа зберігається у фондах архіву ФСБ РФ. Єдине, що маємо у розпорядженні – витяг з протоколу допиту заарештованого О. І. Успенського від 20 травня 1939 р., що зберігається у архівно-кримінальній справі за № 67462, та витяг із протоколу очної ставки між заарештованим О. І. Успенським та Г. І. Коркуновим від 11 червня 1939 р. із архівно-кримінальної справи за № 38810.

Так, на допиті від 20 травня 1939 р. колишній нарком внутрішніх справ УРСР О. І. Успенський стверджував, що Г. І. Коркунов фальсифікував справи на колишніх червоних партизан із групи загиблого командира 14-ї кавалерійської дивізії О. Я. Пархоменка, ігнорував обком КП(б)У та ЦК КП(б)У. Зокрема, не надав матеріали справ на заарештованих членів партії другому секретареві ЦК КП(б)У М. О. Бурмистенку під час його приїзду до Ворошиловграда⁸¹. Ігнорування керівництва партії призвело до того, що, за словами Успенського, перший секретар ЦК КП(б)У М. С. Хрущов заявив про необхідність перевірки діяльності Коркунова⁸². Під час очної ставки, що відбулася 11 червня 1939 р., Успенський підтвердив свої свідчення від 20 травня 1939 р.:

«[...] відразу після приїзду до Ворошиловградської області Коркунов розгорнув ворожу роботу з фальсифікації справ, причому настільки широко, що навіть я вимушений був його сварити за брутальну фальсифікацію, за яку могли викрити [...]»⁸³.

На жаль, які свідчення на свій захист надав Коркунов під час очної ставки, невідомо, але наявні у справі за № 67462 листи Коркунова першому секретарю ЦК КП(б)У М. С. Хрущову від 19 січня 1939 р. та виконуючому обов'язки наркома внутрішніх справ УРСР А. З. Кобулову від 19 січня 1939 р. заперечують свід-

⁸⁰ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 38810, т. 6, арк. 137.

⁸¹ Там само, арк. 99.

⁸² Там само, арк. 100.

⁸³ Там само.

чення Успенського. Коркунов писав, що тісно співпрацював з Бурмистенком, а конфлікт з Ворошиловградським обкомом КП(б)У мав суб'єктивний характер⁸⁴.

Справа Г. І. Коркунова розглядалася 24 липня 1940 р. на закритому судовому засіданні Військової колегії Верховного Суду СРСР у складі бригавійськюрюриста Сусліна (голова), бригавійськюрюстів Кандибіна й Детістова (члени), при секретарстві військюрюриста 3-го рангу Шури. Підсудний, колишній начальник УНКВС по Ворошиловградській області, 1904 р.н., уродженець с. Горевея Мехненського р-ну Свердловської обл, колишній член КП(б)У з 1929 р., був звинувачений у злочинах за ст.ст. 58-1 «а», 58-7 та 58-11 КК РРФСР⁸⁵.

Попереднім і судовим слідством було встановлено:

«Коркунов, перебуваючи на посаді начальника УНКВС по Ворошиловградській області у період з липня 1938 р. до січня 1939 р., здійснював масові необґрунтовані арешти невинних громадян і шляхом фальсифікації слідчих матеріалів порушував судові справи за звинуваченнями у тяжких державних злочинах. Коркунов культивував серед підлеглих провадження слідства із застосуванням викривлених методів, наслідком чого були смертельні випадки арештантів. Завдяки фальсифікації слідчих справ у великих обсягах, окремі справи розслідувалися неповно, й справжні вороги народу залишилися невикритими. Злочинна діяльність мала важкі наслідки, тому що велика кількість невинних громадян була репресована»⁸⁶.

Таким чином, Військова колегія Верховного Суду СРСР визнала Коркунова винним у скоєнні злочину за ст. 58-7 КК РРФСР, натомість звинувачення за ст.ст. 58-1 «а» й 58-11 КК РРФСР – виключила. Керуючись ст.ст. 319 та 320 КПК РРФСР, Військова колегія Верховного Суду СРСР ухвалила:

«Коркунова Григорія Івановича позбавити спеціального звання капітана держбезпеки й піддати вищій мірі покарання – розстрілу з конфіскацією майна, яке особисто йому належить. Вирок остаточний та оскарженню не підлягає»⁸⁷.

⁸⁴ Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67462, арк. 117–136.

⁸⁵ Там само, арк. 137–138.

⁸⁶ Там само.

⁸⁷ Там само, арк. 138.

Згодом Коркунов був розстріляний у Москві.

У березні 1940 р. до Ворошиловграда для перевірки справ прибула повноважна комісія з військового трибуналу Харківського військового округу (ХВО) для перевірки діяльності співробітників УНКВС по Ворошиловградській області. Її робота тривала 3 місяці. Члени комісії з'ясували, що співробітники УНКВС,

«виконуючи настанови Успенського, під керівництвом колишнього начальника УНКВС по Ворошиловградській області Коркунова штучно створили правотроцькістську контрреволюційну організацію у Ворошиловграді»⁸⁸.

Зокрема, за свідченнями Юхима Матвійовича Суда під час приїзду до Ворошиловграда колишнього наркома УРСР О. І. Успенського Коркунов викликав до себе колишнього заступника начальника 4-го відділу (до 1939 р. секретно-політичний відділ називався 4-м, а потім – 2-м) Воронова й зобов'язав надати списки старих більшовиків – учасників громадянської війни, орденоносців та депутатів Верховної Ради УРСР. При цьому санкцію на арешт двох депутатів Верховної Ради УРСР, директорів паровозобудівного та заводу № 60, помічника директора і начальника 13 будуправління заводу № 60, головного металурга, інженера металографічної лабораторії, інженера конструкторського відділу, начальника ковальсько-пресувального цеху та начальника котельно-зварювального цеху паровозобудівного заводу особисто надав нарком внутрішніх справ СРСР М. І. Єжов⁸⁹.

Заступник військового прокурора ХВО Ніколаєв, перевіряючи справи щодо контрреволюційної організації у Ворошиловграді, установив факти систематичних і жахливих тортур, свавілля, фальсифікації. Така завзятість військового прокурора викликала протидію співробітників УНКВС по Ворошиловградській області. Зокрема, Воскобойников подав рапорт Череватенку, в якому засудив дії Ніколаєв⁹⁰. Череватенко, захищаючи підлеглих, скликав бюро парторганізації УДБ УНКВС по Ворошиловградській області. Він піддав жорсткій критиці дії

⁸⁸ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 38810, т. 6, арк. 99–101.

⁸⁹ Там само.

⁹⁰ Там само, т. 7, арк. 185.

Ніколаєва та заявив, що у слідчій роботі за 1939 р. не було виявлено порушень. Щодо оперативно-слідчої роботи за 1937–1938 рр., то усі помилки виправляються:

«[...] т. Воскобойніков не випускає з рук постанову РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р., те ж саме можу сказати про тт. Соколова, Пекарева, Терещенка. Усі вони будують свою роботу у відповідності до постанов РНК СРСР та ЦК ВКП(б)»⁹¹.

Після обговорення рапорту Воскобойнікова ухвалили рішення:

«1. Партбюро вважає, що поведінка заступника військового прокурора ХВО Ніколаєва у період його перебування в УНКВС заслуговує на засудження, тому що його дії є аполітичними, сповненими тенденційності й бажання звести наклеп не тільки на тт. Соколова, Воскобойнікова, Пекарева, Терещенка, а й на все УНКВС загалом;

2. Партбюро вважає, що висунуті у своїх постановках обвинувачення заступника військового прокурора ХВО Ніколаєва проти низки співробітників, які займають керівні посади в УНКВС, є необґрунтованими й наклепницькими;

3. Партбюро констатує, що тт. Соколов, Воскобойніков, Пекарев, Терещенко за 1939–1940 рр. усю свою оперативно-чекістську роботу будували й організували у повній відповідності до рішень РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 17 листопада;

4. Партбюро, враховуючи те, що тт. Соколов, Воскобойніков, Пекарев, Терещенко є співробітниками, які займають керівні посади, хоча й необґрунтовані звинувачення можуть внести елементи нездорових настроїв у середовище співробітників УНКВС і негативно відобразитися на оперативній роботі УНКВС, тому вважають за необхідне доручити тт. Череватенку та Корнеєву негайно доповісти обкому КП(б)У про хибну поведінку заступника військового прокурора ХВО Ніколаєва й висунуті звинувачення на адресу тт. Соколова, Воскобойнікова, Пекарева, Терещенка із подальшим інформуванням КП(б)У та НКВС УРСР»⁹².

Таким чином, у період відновлення «соціалістичної законності» органи НКВС фактично опинилися в лещатах прокуратури. Наказ прокурора А. Я. Вишинського від 26 листопада 1938 р. визначав її повноваження, зокрема, прокуратура повин-

⁹¹ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 38810, т. 7, арк. 185.

⁹² Там само, арк. 207.

на була довести, що органи НКВС систематично порушували закон. Тому рішення партбюро УНКВС по Ворошиловградській області не змогли загальмувати процес, а матеріали перевірки УНКВС Ніколаєвим стали підґрунтям арештів Олексія Дмитровича Баличева, Миколи Герасимовича Соколова, Лева Рувимовича Воскобойнікова, Леоніда Михайловича Павличева й Лева Ароновича Тарасовського⁹³ за санкцією військового прокурора військ НКВС по Сталінській та Ворошиловградській областях військюриса 2-го рангу Шулепіна⁹⁴.

У ході слідства була встановлена низка цікавих фактів щодо методів провадження слідства співробітниками НКВС. Зокрема, свідчення оперуповноваженого 3-го відділу Дрогобицького облуправління НКВС УРСР В. І. Зініна допомагають дослідити механізм фальсифікації справи «правотроцькістської контрре-

⁹³ М. Г. Соколов, 1905 р.н., уродженець м. Іваново, росіянин, з 11 червня 1938 р. до 20 квітня 1939 р. працював на посаді начальника 4-го відділу УДБ УНКВС по Ворошиловградській обл., з 20 квітня 1939 р. до 1 грудня 1940 р. – на посаді начальника 2-го відділу УДБ УНКВС по Ворошиловградській обл.; Л. Р. Воскобойніков, 1910 р.н., уродженець м. Умані, єврей, з 2 липня 1938 р. до 1 травня 1939 р. – на посаді начальника 3-го відділення 4-го відділу УДБ УНКВС по Ворошиловградській обл., а потім був призначений начальником слідчої частини УНКВС по Ворошиловградській обл. Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67462, арк. 2. Л. М. Павличев, 1908 р.н., уродженець м. Ярославля, росіянин, упродовж 1936–1938 рр. був помічником начальника 4-го відділу УДБ УНКВС по Горьківській обл., з 1 травня до 7 листопада 1938 р. – начальником відділення 4-го відділу УДБ НКВС УРСР, з 7 листопада 1938 р. до 19 червня 1940 р. – заступником начальника 2-го відділу УДБ НКВС УРСР. Л. А. Тарасовський, 1906 р.н., уродженець Вінницької обл., єврей, упродовж 1937–1938 рр. займав посаду оперуповноваженого 4-го відділу УДБ НКВС УРСР, 1938–1939 рр. – помічник начальника відділення 2-го відділу УДБ НКВС, 1939–1940 рр. – тимчасово виконуючий обов'язки начальника відділення 2-го відділу УДБ УНКВС по Станіславській обл., з 1940 р. й до арешту тимчасово виконуючий обов'язки заступника начальника ЕКВ УНКВС по Станіславській обл. О. Д. Баличев, 1900 р.н., уродженець м. Воронежа, росіянин, упродовж 1938–1940 рр. займав посаду тимчасово виконуючого обов'язки заступника начальника УДБ УНКВС по Ворошиловградській області та виконуючого обов'язки начальника Управління пожежної охорони НКВС УРСР. Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 38810, т. 4, арк. 210–212, 234–235; ф. 12, спр. 3186, арк. 45.

⁹⁴ Там само, ф. 5, спр. 38810, т. 1, арк. 5–6.

волюційної організації у Ворошиловграді». За його словами, підставою для порушення справи стали свідчення секретаря Ворошиловградського міськкому КП(б)У Шаца⁹⁵. Спочатку довідки на арешт у справі «правотроцькістської контрреволюційної організації у Ворошиловграді» склалися відповідно до свідчень Шаца, а з появою нових заарештованих – за їхніми свідченнями⁹⁶. Але заарештовані не завжди давали необхідні свідчення, тому протоколи допитів спочатку коректували співробітники УНКВС Соколов, Воскобойников, Пекареєв, Удовенко, Воронов, Ушаков, а потім їх віддавали на підпис заарештованим⁹⁷. У разі, якщо заарештовані особи не підписували протоколи, їх піддавали тортурам⁹⁸. Задля цього у старій будівлі УНКВС існувала окрема кімната (архів)⁹⁹. Уночі слідчі дії із застосуванням тортур відбувалися у в'язниці¹⁰⁰. У результаті від тортур, за свідченнями Зініна, померли арештовані Епштейн та Максименко¹⁰¹.

Свідчення співробітника УНКВС П. Г. Кітченка доповнюють картину фальсифікацій. За його словами, застосовані тортури стосовно Т. І. Терехова й С. Є. Стеценка надали можливість заарештувати у справі «правотроцькістської контрреволюційної організації у Ворошиловграді» 40 осіб¹⁰². Під тортурами Стеценка змусили заповнити схему, накреслену Пекареєвим, записавши до неї прізвища осіб, зазначених у списку Коркуновим¹⁰³.

⁹⁵ Див.: ГДА СБ України, ф. 5, спр. 38810, т. 3, арк. 279. Шаца заарештували співробітники УНКВС по Донецькій області у справі «правотроцькістської контрреволюційної організації». Після створення Ворошиловградської області матеріали справи передали співробітникам 2-го відділу УНКВС по Ворошиловградській області.

⁹⁶ Там само, арк. 279.

⁹⁷ Там само, арк. 280.

⁹⁸ Там само.

⁹⁹ Там само.

¹⁰⁰ Там само, арк. 281.

¹⁰¹ Там само.

¹⁰² Там само, арк. 104.

¹⁰³ Там само, арк. 212–213. На нашу думку, ця схема була розроблена особисто наркомом внутрішніх справ УРСР Успенським, а потім лягла в основу справи. Див: Там само, спр. 67462, арк. 107–116.

У процесі слідства у справі О. Д. Баличева, М. Г. Соколова, Л. Р. Воскобойнікова, Л. М. Павличева й Л. А. Тарасовського деяких арештантів теж допитали. Саме їхні свідчення розкрили методи слідства в УНКВС по Ворошиловградській області. Так, Й. І. Дзедзіц повідомив, що його допитували різні слідчі, але завзятішими серед них виявилися Беленький та Сквирський, які не тільки підказували прізвища «вербувальників», але й били¹⁰⁴. У результаті таких слідчих дій Дзедзіц звів наклеп на 25 осіб¹⁰⁵.

Стеценко зазначив, що його допитували Пекарев, Соколов, Баличев та Коркунов, постійно піддаючи тортурам, зокрема, били палицями у кімнаті архіву. Унаслідок Стеценко обмовив 123 особи¹⁰⁶.

Т. І. Терехов надав свідчення проти Воронова, Соколова, Коркунова й Баличева, які побили його до втрати свідомості й змусили обмовити 60 осіб¹⁰⁷. Про побиття під час допитів заявили також С. Т. Колесніков, І. Д. Литвинов, Б. В. Капустін, І. Й. Кирюхін, Л. М. Ходос, Б. І. Корчагін.

Так, Колеснікова до втрати свідомості били Соколов, Воскобойніков, Кліменко, Тарасовський, Литвинова до крові з рота – Соколов, Ушаков, Воскобойніков, Капустіна – Соколов, Воронов, Удовенко, Кирюхіна – Лебідь і Воскобойніков, Корчагіна – Бобро, Воскобойніков, Тарасовський, а Ходосу відбили нирку Соколов і Тимченко¹⁰⁸. При цьому Кирюхін заявив, що бачив Колеснікова й Ходоса у бані зі слідами побиття на сидницях¹⁰⁹. У свою чергу, Ходос розповів про перебування у лікарні 2,5 місяці через побиття, спеціальний режим утримання (був ув'язнений в одиночці, не дозволяли прогулянки й відпочивати) й про вбивство слідчими Максименка¹¹⁰.

¹⁰⁴ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 38810, т. 3, арк. 197–198.

¹⁰⁵ Там само, арк. 197–198.

¹⁰⁶ Там само, арк. 212–213.

¹⁰⁷ Там само, арк. 347–348.

¹⁰⁸ Там само, арк. 300–304, 319, 331–334, 377–378, 390, 402–408.

¹⁰⁹ Там само, арк. 390.

¹¹⁰ Там само.

Як свідчить розгляд матеріалів про смерть Максименка, його було заарештовано 12 липня 1938 р., а 24 вересня 1938 р. він помер у в'язниці¹¹¹. Максименка арештували за свідченнями Семена Тарасовича Колеснікова, які він надав під тортурами¹¹². Максименка звинуватили у керівництві повстанським штабом. За вказівкою Баличева, його били у кімнаті в'язниці, що була оббита повстиною¹¹³.

В архівно-кримінальній справі є розгорнуті свідчення Максименка на 52 аркушах, свідчення очної ставки з Капустиним та Латишевим, але ніяких документів, актів, довідок, які б підтверджували його провину, немає¹¹⁴. При цьому 60 підписів Максименка на двох протоколах допиту від 2 вересня та 26 серпня 1938 р. відповідно відрізняються за своєю тотожністю від підписів на анкеті заарештованого від 18 липня 1938 р.¹¹⁵ Відповідно до акту судово-графічної експертизи, підписи є оригінальними, але більшість з них зроблені з порушенням координації руху¹¹⁶.

21 вересня 1938 р. Максименка перевели із в'язниці до лікарні. За свідченнями начальника медичної частини С. Ю. Смоляра, він був викликаний комендантом Берковичем у в'язницю задля допомоги заарештованому Максименку¹¹⁷. У хворого була виявлена слабкість, висока температура, важкі рани на сідницях із ознаками гангрени. Зважаючи на стан здоров'я, Максименка перевели до лікарні¹¹⁸. При цьому Смоляр отримав від Баличева настанови, що, у разі смерті Максименка, у довідці записати діагноз «параліч серця»¹¹⁹. Свідчення Смоляра підтвердили начальник Ворошиловградської в'язниці Спектор та

¹¹¹ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 38810, т. 2, арк. 5-6.

¹¹² Там само, т. 2, арк. 300-304.

¹¹³ Там само, арк. 140-141.

¹¹⁴ Там само, арк. 5-6.

¹¹⁵ Там само.

¹¹⁶ Там само, арк. 84.

¹¹⁷ Там само, арк. 16.

¹¹⁸ Там само.

¹¹⁹ Там само, арк. 17.

ув'язнений Капустін. Так, Спектор отримав указівки не переводити Максименка до в'язниці, щоб ув'язнені не бачили його в такому стані¹²⁰. Капустін змалював жахливу картину очної ставки з Максименком, що відбулася 26 серпня 1938 р.:

«Мене привезли до тюремної лікарні, де лежав побитий й майже без свідомості, накритий простирадлом Максименко. Слідчий Сіренко у присутності Воскобойнікова відкрив простирadlo, під яким лежав побитий і весь у крові Максименко. При цьому слідчий Сіренко, показавши мені на побитого Максименка, промовив – дивися, якщо відхрестися, то з тобою відбудеться те саме, що і з Максименком»¹²¹.

В огляді справи є також свідчення колишнього начальника АГВ УНКВС по Ворошиловградській області Я. І. Нерозіна. Він повідомив, що у липні 1938 р. його викликав Коркунов й наказав вивести із в'язниці померлого Епштейна. У той же день він дізнався про смерть арештованого Максименка¹²². Далі він свідчить:

«Максименко був убитий, тому що тіло його було усе в ранах, навіть ноги»¹²³.

Ю. П. Заволока заявив, що Максименка, який відмовлявся свідчити й називав слідчих фашистами, неодноразово били ніжкою від віденського стільця Воскобойніков й інші співробітники УНКВС¹²⁴. Доповнюють усі ці свідчення пояснення начальника секретаріату УНКВС по Ворошиловградській області К. І. Бельського:

«Під час обходу камер мене надзвичайно здивувало, що, коли я побачив Максименка під час арешту, він був жагучий брюнет, а коли я побачив його у камері, мені кинулося в очі, що він став сивим»¹²⁵.

Щодо другої смерті, про яку повідомляли Суд і Нерозін, то є тільки побічні докази вбивства, що містяться у протоколі

¹²⁰ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 38810, т. 2, арк. 22.

¹²¹ Там само, арк. 56.

¹²² Там само, арк. 118.

¹²³ Там само.

¹²⁴ Там само, арк. 106.

¹²⁵ Там само, арк. 90.

огляду архівно-кримінальної справи Йосифа Адольфовича Епштейна¹²⁶.

Таким чином, усі наведені вище факти свідчать, що обвинувачення у справі «правотроцькістської контрреволюційної організації у Ворошиловграді» були сфальсифікованими із застосуванням тортур.

Але, незважаючи на важкі звинувачення, співробітники УНКВС по Ворошиловградській області намагалися уникнути покарання. Стратегію захисту співробітників УНКВС можна дослідити через аналіз протоколів допитів, очних ставок, судового засідання Військового трибуналу військ НКВС Київського особливого військового округу. Зокрема, Баличев підтверджував факт допиту Максименка разом із заступником начальника 4-го відділу УДБ НКВС УРСР С. І. Гольдманом і Воскобойниковим. Але він відкидав усі обвинувачення про вбивство Максименка, наполягаючи, що арештований помер від хвороби серця¹²⁷. Єдине, що визнав – побиття Максименка й Епштейна:

«[...] зараз я зрозумів, що застосування фізичного впливу є небезпечним»¹²⁸.

Воскобойников стверджував, що провадженням справи Максименка не займався, а тільки її закінчував, ніякого «фізичного впливу» не застосовував¹²⁹. Соколов дав свідчення, що справа «правотроцькістської контрреволюційної організації у Ворошиловграді» виникла на основі свідчень Гудкова та агентурних матеріалів, відкинувши усі звинувачення щодо її штучності¹³⁰.

Слідчі провели очні ставки, у тому числі і між співробітниками Ворошиловградського УНКВС. Так, під час очної ставки 18 березня 1941 р. у м. Сталіно між Воскобойниковим і Баличевим останній підтвердив, що Воскобойников і Тарасовський били Максименка, але Воскобойников звинувачення відкинув¹³¹.

¹²⁶ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 38810, т. 1, арк. 62–66.

¹²⁷ Там само, арк. 130.

¹²⁸ Там само, т. 2, арк. 233.

¹²⁹ Там само, т. 3, арк. 150–153.

¹³⁰ Там само, т. 6, арк. 48.

¹³¹ Там само, арк. 459.

На очній ставці між Баличевим і Тарасовським, проведений 18 березня 1941 р., був підтверджений факт побиття Максименка, при цьому Тарасовський засвідчив, що провадженням справи займався Воскобойніков¹³².

Корчагін під час очної ставки 21 лютого 1941 р. із Воскобойніковим указав, що останній разом з Тарасовським били його ніжною від стільця. Чекіст очікувано заперечив усі звинувачення¹³³.

Таким чином, стратегія захисту обвинувачуваних співробітників УНКВС по Ворошиловградській області базувалася на перекладанні провини, запереченні усіх звинувачувань, визнанні окремих перегинів, зокрема тих, що були санкціоновані «згори», посиленні на політичну ситуацію та вимоги вищого партійного керівництва щодо «політичної пильності» і «боротьби із ворогами народу». Так, Л. Р. Воскобойніков в автобіографії писав:

«Я увесь час боровся, борюся й усе життя готовий віддати у боротьбі за торжество лінії партії»¹³⁴.

24 травня 1941 р. слідство у справі О. Д. Баличева, М. Г. Соколова, Л. Р. Воскобойнікова, Л. М. Павличева й Л. А. Тарасовського було закінчено й відправлено за підсудністю. На судовому засіданні 12–15 серпня 1941 р. Військовий трибунал військ НКВС Київського особливого військового округу у складі Фельдмана (голова), політрука Влахна й молодшого лейтенанта Денисюка (члени), при секретарі Кулаковій без участі обвинувача й захисника розглянув кримінальну справу на О. Д. Баличева, М. Г. Соколова, Л. Р. Воскобойнікова, Л. М. Павличева й Л. А. Тарасовського за ст. 206-17 п. «б» КК УРСР.

Судове засідання розпочалося з допиту обвинувачених. Так, Баличев спочатку указав на недоліки попереднього слідства, зокрема, відзначивши обмеження у наданні пояснень щодо кожного епізоду обвинувачень. Як і під час попереднього слідства, він не визнав факт фальсифікації справи «правотроцькістської контрреволюційної організації у Ворошиловграді» й за-

¹³² ГДА СБ України, ф. 5, спр. 38810, т. 6, арк. 460–462.

¹³³ Там само, арк. 45–48.

¹³⁴ Там само, спр. 67462, арк. 24.

перечив участь у вбивствах Епштейна й Максименка. Але він підтвердив, що бив цих арештантів по обличчю¹³⁵. Також Баличев заперечив свідчення, надані колишнім співробітником УНКВС по Ворошиловградській області І. Т. Вороновим, заявивши, що за побиття заарештованих хотів ув'язнити Воронова строком на 10 діб¹³⁶. Натомість Тарасовський, заперечуючи вбивство Максименка, визнав, що тримав його разом із Воскобойниковим під час побиття Баличевим¹³⁷.

Обвинувачений Соколов розпочав з того, що після створення УНКВС по Ворошиловградській області особисто приймав справи від УНКВС по Донецькій (Сталінській) області та контролював слідчі дії. Він визнав факт застосування тортур до «ворогів народу», але заперечив фальсифікацію справи «правотроцькістської контрреволюційної організації у Ворошиловграді»¹³⁸. При цьому зазначив, що вносив у протоколи корективи стилістичного характеру, не змінюючи їхнього змісту, засуджував оформлення громіздких протоколів, які санкціонувала Москва, а також підтвердив, що справу «правотроцькістської контрреволюційної організації у Ворошиловграді» розпочав Успенський¹³⁹. Згадав Соколов й про те, що колишній обласний прокурор Нощенко знав про усі відкриті справи й не заважав слідчим діям¹⁴⁰. Але причетність до вбивства Епштейна та Максименка заперечив¹⁴¹.

У свою чергу, обвинувачений Воскобойников акцентував увагу на тому, що працював помічником оперуповноваженого і не міг самостійно вести слідство. Він лише виконував окремі доручення, тому не розуміє, чому його звинувачують у викривленні слідства¹⁴². Натомість Павличев вважав, що його арешт

¹³⁵ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 38810, т. 8, арк. 63.

¹³⁶ Там само, арк. 64.

¹³⁷ Там само.

¹³⁸ Там само, арк. 66.

¹³⁹ Там само, арк. 66–67.

¹⁴⁰ Там само, арк. 66.

¹⁴¹ Там само.

¹⁴² Там само, арк. 68.

пов'язаний з конфліктом із колишнім наркомом внутрішніх справ УРСР І. О. Серовим¹⁴³.

Під час судового засідання були також допитані свідки, які проходили у справі. Зокрема, начальник Ворошиловградської в'язниці Р. П. Спектор та військовий лікар О. М. Покровський підтвердили свідчення щодо смерті Максименка та Епштейна, надані ними у ході попереднього слідства¹⁴⁴. При цьому Покровський зазначив, що слідів тортур на тілі Епштейна не побачив, але небіжчика заборонив розтинати Коркунов, змусивши переписати акт про смерть, погрожуючи кримінальною відповідальністю у разі розголошення факту смерті Епштейна¹⁴⁵. На запитання суду про причини смерті останнього, лікар Покровський зазначив, що вона могла статися у зв'язку із падінням чи завданими ударами¹⁴⁶.

По факту смерті Епштейна була допитана лікар шпиталю А. Г. Фельгрон, яка підтвердила, що небіжчика розтинати заборонили. Наголосила, що арештант лежав у калюжі води, а навколо бігали розгублені чекісти. Вони були невдоволені її приїздом, тому Фельгрон відразу поїхала й акт про смерть не підписувала¹⁴⁷. Згодом до неї завітав Покровський, який заборонив розповідати про те, що сталося у в'язниці¹⁴⁸.

Після цього були допитані громадяни – репресовані у справі «правотроцькістської контрреволюційної організації у Ворошиловграді». Зокрема, Д. В. Богданов підтвердив свідчення про варварське ставлення до арештованих Воскобойнікова, Т. І. Терехов – про побиття його Соколовим і Баличевим, у результаті чого він звів наклеп на інших громадян. Й. І. Дзедзіц звинуватив Воскобойнікова у фальсифікації справи, а Соколова, Баличева, Коркунова – у побитті. І. Д. Литвинов також обвинуватив

¹⁴³ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 38810, т. 8, арк. 68.

¹⁴⁴ Спектор свідчив щодо смерті Максименка, а Покровський – Епштейна. Див.: Там само, арк. 69.

¹⁴⁵ Там само.

¹⁴⁶ Там само, арк. 70.

¹⁴⁷ Там само.

¹⁴⁸ Там само.

Воскобойнікова у фальсифікації справи, а Соколова – у тортурах, згадав й про смерть Максименка від побиття. Л. М. Ходос заявив про побиття його Коркуновим, Соколовим, Тимченком й Воскобойніковим, зазначивши при цьому, що в'язниця увечері стогнала від криків, тому її називали «різницею». Б. В. Капустін розповів про те, що знущалися над ним у так званій «м'ясо-рубці» Соколов, Удовенко, Воронов, у результаті чого він звів наклеп на себе й інших. Його засудили до розстрілу, він чекав на страту у камері смертників 84 години й фактично з'їхав з глузду¹⁴⁹. Свідок Б. І. Корчагін звинуватив Тарасовського і Воскобойнікова у побитті¹⁵⁰.

Щодо обвинувачених, то вони усі заперечували факт фальсифікації справи, а застосування фізичних дій пояснювали прокативною поведінкою репресованих¹⁵¹.

У ході судового засідання були також допитані й співробітники УНКВС. Зокрема, Г. І. Хорошилов розповів про побиття Ходоса Соколовим та Удовенком. Він акцентував увагу трибуналу, що серед співробітників УНКВС по Ворошиловградській області поширювалися чутки про побиття Баличевим, Соколовим та Тарасовським арештованих¹⁵².

У свою чергу, К. І. Бельський підтвердив факт побиття Ходоса й Максименка, але зазначив, що не знає, хто саме їх бив, а на запитання Баличева, чи застосовував особисто Бельський фізичні дії стосовно заарештованих, відповів: «Заарештованих я бив»¹⁵³.

Свідок С. Пріцкер повідомив присутнім, що арешти у справі «правотроцькістської контрреволюційної організації у Ворошиловграді» відбувалися після наради Успенського. Він акцентував на «ненормальних взаємовідносинах» між Соколовим та Коркуновим, Баличевим та Коркуновим¹⁵⁴.

¹⁴⁹ ГДА СБ України, ф.5, спр. 38810, т. 8, арк. 70–78.

¹⁵⁰ Там само, арк. 78.

¹⁵¹ Там само.

¹⁵² Там само, арк. 65.

¹⁵³ Там само, арк. 76.

¹⁵⁴ Там само, арк. 80–81.

Інший свідок І. Т. Воронов підтвердив, що Епштейна допитував Удовенко, Максименка – Воскобойніков, але він не знав про побиття Епштейна. Але підтвердив побиття Максименка Воскобойніковим і Тарасовським¹⁵⁵. Також зізнався у побитті Терехова після отримання дозволу. Він розповів про існування настанови Павличева, щоб у протоколах допитів «червоною ниттю» проходила тема війни, підтвердив випадки, коли спочатку заарештовували, а потім брали санкцію у прокурора, коректування протоколів Соколовим та моду на громіздкі протоколи¹⁵⁶. Павличев усі звинувачення на свою адресу відкинув, при цьому його підтримали Пріцкер, Баличев, Соколов, Тарасовський¹⁵⁷.

Члени трибуналу ухвалили рішення про відмову клопотання обвинувачених щодо допиту додаткових свідків та витребуванні додаткових документів. Натомість запропонували заслухати останнє слово обвинувачених. Зокрема, Баличев в останньому слові зазначив, що, якщо й припускався помилок, то не слід розцінювати їх як навмисне порушення соціалістичної законності, а під час обговорення міри покарання не позбавляти надії разом з народом боротися проти фашизму й направити на передову, де він доведе свою «відданість батьківщині»¹⁵⁸. Соколов приєднався до слів Баличева й просив не залишати його у в'язниці, а відправити на фронт, де він згоден «віддати життя у боротьбі за батьківщину»¹⁵⁹.

Обвинувачений Воскобойніков сказав, що злочинцем себе не вважає, тому що завжди був передовою людиною, яку неодноразово преміювали й нагороджували, тому завжди буде відстоювати свою партійну честь¹⁶⁰. Також зазначив, що найстрашнішим було почути, що він виключений з партійних лав. Наприкінці він попросив повної реабілітації¹⁶¹.

¹⁵⁵ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 38810, т. 8, арк. 81.

¹⁵⁶ Там само.

¹⁵⁷ Там само.

¹⁵⁸ Там само, арк. 82–83.

¹⁵⁹ Там само, арк. 83.

¹⁶⁰ Там само.

¹⁶¹ Там само.

Павличев в останньому слові промовив, що не намагається нічого довести, він «відданий партії Леніна–Сталіна» та просив суд надати можливість померти на фронті «за свою партію, за батьківщину»¹⁶².

Тарасовський наголосив, що порушення соціалістичної законності припустився несвідомо, тому просив суд відправити його на фронт спокутувати свою провину «у боротьбі з фашизмом»¹⁶³. На цьому судове засідання, яке тривало чотири дні, було завершено.

У вироку судового засідання Військового трибуналу військ НКВС Київського військового округу від 15 серпня 1941 р. вказувалося, що попереднім і судовим слідством було повністю доведено злочин О. Д. Баличева, М. Г. Соколова, Л. Р. Воскобойнікова, Л. М. Павличева й Л. А. Тарасовського. Але, враховуючи, що його здійснили за настановами «ворогів народу» Успенського й Коркунова, замість повної санкції ст. 206-17 п. «б» КК УРСР, яка передбачала вищу міру покарання, було ухвалено рішення застосувати ст. 46 КК УРСР щодо позбавлення волі. Так О. Д. Баличева, М. Г. Соколова та Л. М. Павличева ув'язнили у виправному трудовому таборі на 10 років, без позбавлення прав; Л. А. Тарасовського й Л. Р. Воскобойнікова – на 8 і 6 років відповідно, без позбавлення прав. Всіх засуджених позбавили спеціальних звань «капітана держбезпеки», «старшого лейтенанта держбезпеки» та «лейтенанта держбезпеки»¹⁶⁴. Також було ухвалено міру покарання нарахувати, враховуючи попереднє ув'язнення: Баличеву, Павличеву, Воскобойнікову – з 13 лютого 1941 р., Тарасовському – з 17 лютого 1941 р., Соколову – з 26 лютого 1941 р.¹⁶⁵ За другою приміткою до ст. 27 КК УРСР виконання вироку відклали до закінчення військових дій, відправивши обвинувачених на фронт. Вирок міг бути оскаржений у 5-денний термін¹⁶⁶.

¹⁶² ГДА СБ України, ф. 5, спр. 38810, т. 8, арк. 83.

¹⁶³ Там само.

¹⁶⁴ Там само, спр. 67462, арк. 21.

¹⁶⁵ Там само.

¹⁶⁶ Там само, арк. 22.

Про те, як склалася подальша доля О. Д. Баличева, М. Г. Соколова та Л. Р. Воскобойнікова, відомо зі слів Баличева та свідчень Лідії Григорівни Кривцової. Зокрема, Баличев заявив, що він, Соколов та Воскобойніков у 1942 р. були відправлені до Києва виконувати спецзавдання в тилу ворога, але Соколов був убитий під час облави у селі під Києвом, а із Воскобойніковим було утрачено зв'язок¹⁶⁷. У свою чергу, Лідія Григорівна Кривцова у заяві від 19 грудня 1942 р. повідомила, що Воскобойніков був закатований у німецькій в'язниці. З Павличева 12 січня 1942 р. була знята судимість. Замість відбування покарання він був відправлений на фронт, де загинув. Постановою Президії Верховної Ради СРСР від 31 січня 1942 р. Баличева звільнили із зняттям судимості і направили на фронт¹⁶⁸. Як склалася подальша доля Тарасовського – невідомо.

Таким чином, відновлення «соціалістичної законності» відбувалося у два етапи. На першому етапі (1938–1939 рр.) основною третейською інстанцією виступила Компартія, що обмежила каральне завзяття співробітників НКВС, контролювала перебудову оперативно-слідчої роботи відповідно до постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про арешти, прокурорський нагляд і провадження слідства» від 17 листопада 1938 р., санкціонувала критику керівництва органів НКВС й спрямовувала її «знизу» до «гори».

На другому етапі (1939–1941 рр.) ці функції перебрала на себе прокуратура, матеріали перевірки якої стали підставою арештів і засуджень, перш за все, керівних співробітників НКВС.

Основою стратегії захисту обвинувачуваних співробітників органів НКВС стали перекладання провини на керівних співробітників НКВС СРСР та УРСР, яких вже засудили як «ворогів народу», заперечення усіх звинувачувань, визнання окремих перегинів, зокрема тих, що були санкціоновані «згори».

¹⁶⁷ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67462, арк. 24.

¹⁶⁸ Зокрема, Кривцова сиділа у камері № 81, а Воскобойніков – № 79, й через дірку у стіні поблизу труби розповів, що був зраджений, потрапив до німецької в'язниці, де піддавався тортурам. Останній раз Кривцова з ним розмовляла 4 грудня 1942 р.

Справи обвинувачуваних співробітників розглядалися у закритому судовому засіданні Військовою колегією Верховного суду СРСР та Військовим трибуналом військ НКВС Київського особливого військового округу. Підсудність справи й провина залежали від посади, яку займали обвинувачені. Так, справа колишнього начальника УНКВС по Ворошиловградській області Григорія Івановича Коркунова розглядалася у закритому судовому засіданні Військової колегії Верховного суду СРСР. Його позбавили спеціального звання «капітан держбезпеки» й піддали вищій мірі покарання – розстрілу з конфіскацією майна. Вирок оскарженню не підлягав. Однак, він наполягав на своїй невинуватості. 3 вересня 1940 р. йому відмовили у перегляді справи. Через день Коркунов був розстріляний у Москві, його не торкнулася реабілітація¹⁶⁹.

У той же час кримінальна справа колишнього начальника 4-го відділу УДБ М. Г. Соколова, начальника 3-го відділення 4-го відділу УДБ, а згодом начальника слідчої частини УНКВС по Ворошиловградській області Л. Р. Воскобойнікова, начальника відділення 4-го відділу УДБ НКВС УРСР Л. М. Павличева, оперуповноваженого 4-го відділу УДБ НКВС УРСР Л. А. Тарасовського, виконуючого обов'язки начальника УПО НКВС УРСР О. Д. Баличева розглядалася на закритому судовому засіданні Військового трибуналу військ НКВС Київського особливого військового округу. Але розгляд справи проходив в умовах нацистської агресії. Цілком вірогідно, що ця подія вплинула на ухвалу трибуналу. До засуджених на тривалі терміни ув'язнення застосували примітку ст. 27 КК УРСР, що дозволяла відкласти, покарання і засуджених відправили на фронт «спокутувати провину». Злочинцям із НКВС дали ще один шанс на життя... Л. Павличев, М. Соколов та Л. Воскобойніков загинули на фронті у 1942 р., доля інших поки що невідома.

¹⁶⁹ Бажан О., Золотарьов В. Луганський прокуратор... – С. 257–267.

Довбня О. Привлечение сотрудников УНКВД по Ворошиловградской области к уголовной ответственности за нарушение «социалистической законности» во время «Большого террора»

Проведен комплексный анализ механизма привлечения сотрудников органов НКВД к ответственности за нарушение «социалистической законности» в период «Большого террора». На основе новых источников исследованы действия партийно-советского аппарата, стратегии защиты обвиняемых сотрудников государственной безопасности, организация и методы следствия в отношении сотрудников НКВД.

Ключевые слова: НКВД, органы государственной безопасности, УНКВД, межрайонные следственные группы, судебный процесс.

Dovbnja O. Bringing the Voroshylovograd Region NKVD Office Executives to Responsibility for Breaching the Socialist Legitimacy During the Great Terror

A comprehensive analysis of the prosecution mechanism of NKVD employees, responsible for violations of «socialist legitimacy» during the Great Terror was made. Based on new sources, author investigated the actions of party and Soviet bodies, strategies of accused state security employees' protection, organization and methods of investigation against the NKVD executives.

Key words: NKVD, state security bodies, interregional investigation groups, court process.